

סימפוזייה מס. 5 בדו מינור, אופוס 67 מאת לודוויג ואן בטהובן

על היצירה

הסימפוזייה החמישית של בטהובן היא כיום נכס צאן ברזל של הרפרטואר האמנותי המערבי. אפשר אף לומר כי היא הפופולארית ביותר מבין יצירותיו של בטהובן. אך תהליך התקבלותה של הסימפוזייה עד הגיעה למעמד זה, היה תהליך שהיה כרוך בבשלותם של בני דורו של בטהובן להסכין עם שפה סימפוזיית חדשה.

הסימפוזייה הושלמה בשנת 1807 ויצאה לאור בחלקים שונים החל משנת 1809. ביצוע הבכורה של הסימפוזייה בוינה בשנת 1808, היה כישלון חרוץ. יש הטוענים כי גרמו לכך שיקולים מוטעים בעריכת תכנית הקונצרט שהיתה על טהרת "יחידושי בטהובן", בנגינתו ותחת שרביטו, והיתה עמוסה ביצירות ענק: שתי סימפוזיות, קונצ'רטו לפסנתר, פנטזיה כוראלית ועוד. ואמנם, מאוחר יותר, עם ביצועה בלייפציג בפברואר 1809, התקבלה הסימפוזייה החמישית בתשואות ובשבחים, והפופולאריות שלה הרקיעה שחקים במהרה. בלונדון לדוגמה, היא בוצעה 55 פעמים במהלך השנים 1816 - 1871, כלומר, אחת לשנה משך למעלה מחצי מאה. ...

אך לא רק בקרב הקהל אלא גם בקרב מוסיקאים בני זמנו של בטהובן עוררה הסימפוזייה תמיהות והסתייגויות "בשל התרחקותה מן הצורה הקלאסית" או בשל "סערה הרוחות והמהומה המוקצנת העולות מן הפרק האחרון". יחד עם זאת, קמו לה מליצי יושר אשר הבחינו כבר מלכתחילה בתכונותיה הייחודיות אשר השפיעו מאוחר יותר על עולם הסימפוזייה כולו. בין מליצי יושר אלה יש מקום להזכיר את א.ת.א. הופמן (E.T.A. Hoffmann) שראה בה את "התגלמות הממלכה של הכבירות, האדירות והעוצמה, בזכות הגייניוס של בטהובן". הופמן השכיל להבחין בסימפוזייה במבנה הארכיטקטוני המושלם המבוסס על אבני בניין מעטות, וראה בתכונה זו את הבסיס וההוכחה לנשגבותה של המוסיקה.

אך היה בסימפוזייה זו גם ממד אחר: עת פורץ בטהובן את תכני הסימפוזייה הקלאסית ואת צורתה, הוא מעלה חלופה סימפוזיית דרמטית שלא הייתה כמותה. צלליות האימה, היגון, הכמיהה האין סופית, התקווה והחדווה, המלנכוליה והתפרצויות הזעם, כל אלה מתמזגות במאגר בלתי נדלה של תחושות ומצבי רוח קיצוניים ונותנות דרור לדמיונו ומקוריותו של בטהובן.

יש הקושרים את הדרמטיות של הפרק עם מאבקו של בטהובן בהתחרשותו שהלכה וגברה החל משנתו ה-30 לחייו, ורואים בה התגלמות של היחיד הנאבק ומנצח את גורלו האכזרי.

ריכרד וואגנר היטיב לתאר את העימות בין הטרגיות ובין היסוד הרצוני האופטימי כפי שלדבריו מצטייר מפרקי הסימפוזייה החמישית:
" הפרק הראשון - מאבק איתן בין תחושה הרת אסון לבין הבזקי תקווה;
הפרק השני - השלמה מרגיעה וחלומות הרואיים לתקווה ואמונה;
הפרק השלישי - חזיונות פנטסטיים ושקיעה לתהומות כפי שעולים מתוך הנוקטורנו - "סקרצו";
הפרק הרביעי - ניצחון האור".

על רקע זה נקל להבין את כינויו של המוטיב הפותח, שהוענק לו על ידי המלחין עצמו: "מוטיב הגורל הדופק בדלת". כינוי דרמטי זה היה רשום באחת הפתקאות של שינדלר, ידידו ומזכירו האישי של בטהובן, אשר נהג לתעד פרטים רבים מחייו של המלחין, אמירות שלו, סיפורים על מאורעות חייו ועוד.

לעומת אלה הקושרים את אופיה של הסימפוניה בביוגרפיה האישית של המלחין, יש המנתקים את הסימפוניה מן ההקשר האישי המיידי, ורואים בה התייחסות ישירה לז'אנר אשר שלט באותה תקופה של "אחרי מלחמות נפוליאון" במוסיקה (הצרפתית בעיקר), ואשר היה ידוע היטב לבטהובן, והוא הז'אנר של "מוסיקת מלחמה" או "אופרות הצלה", אשר תחילתן הקודרת משקפת את ה"חרדה שלפני", ואילו סיומן הזוהר את "הניצחון שאחרי". אלה מוצאים סימוכין לדבריהם בדמיון שבין התכנון הכללי של הסימפוניה לבין היצירות הללו, ואפילו מוצאים זהות בין "מוטיב הגורל" לבין יצירה של כרוביני, המשמשת כמודל מובהק שלהן.

הסימפוניה החמישית בנויה אמנם על פי המבנה המסורתי: אלגרו, פרק איטי, אלגרו (סקרצו), פרק סיום מהיר. אך נראה ששלושה הפרקים הראשונים הם בגדר בשורה או מבוא לבאות, קרי, לפרק האחרון הנושא עמו את יסוד ההכרעה השקולה שבדרמה.

הפרק הראשון כתוב "בצורת הסונטה" וממקד בתמצות שני רעיונות מוסיקליים העומדים בעימות;

הפרק השני, יחד עם היותו אנרגטי ממוג בתוכו את ההיבט הלירי האופייני לנושא הראשון ובזאת הוא מאשש את יסוד הדואליזם הטמון בפרק הראשון;

תחושת הקדרות העולה מן הפרק השלישי והקול החרשי המסיים אותו מהווים נקודת זינוק, ללא הפסקה, להסתערות של הפרק האחרון, הרביעי, שנועד כאמור, להכריע במאבק בין "החושך והאור".

במסגרת הטונאלית של הסימפוניה מגולמת הסמליות שבין שני היסודות הללו: "החושך" – בסולם המינורי הפותח את הסימפוניה (דו מינור), "ניצחון האור" לעומתו, מתואר בסולם דו מז'ור בפרק האחרון.

התכונה הבולטת ביותר בסימפוניה החמישית היא ההשענות של בטהובן, לאורכה של כל הסימפוניה על ארבעת פרקיה, על מוטיב ריתמי אחד, הוא "מוטיב הגורל". מוטיב זה, הפותח את היצירה כשהוא עומד לבדו, ומהדהד אל תוך הדממה שלפניו ואחריו, מופיע בגלגולים שונים לא רק בפרק הראשון, אלא גם ביתר פרקי הסימפוניה. בזאת יוצר בטהובן, אולי לראשונה בהיסטוריה המוסיקלית, האחדה מוחלטת בין פרקי הסימפוניה, הן מבחינה מוסיקלית טהורה, והן מבחינה "תכניתית" – חוץ מוסיקלית, ומקדים בכך את המלחינים הרומנטיים.

המאפיינים המוסיקליים הבולטים של הסימפוניה:

- ① שימוש במוטיב ריתמי הפותח את היצירה, עומד בפני עצמו, ושולט כחומר תמאטי עיקרי בהמשכה;
- ② האחדת פרקי הסימפוניה בעזרת מוטיב מוסיקלי משותף;
- ③ שפע של רעיונות לפיתוח ועיבוד;
- ④ קודה רחבת ממדים;
- ⑤ תזמור המועשר בכלי נשיפה מעץ וכלי נשיפה ממתכת;
- ⑥ עצמאות כלי נגינה שבדרך כלל תוזמרו בתפקידים משניים (ויולה, אבוב, קונטרבס)

פרק ראשון (Allegro con brio, מהר ובלהט)

הפרק הראשון בנוי ב"צורת הסונטה":

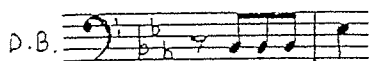
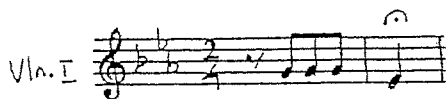
- ① תצוגה ובה שני נושאים מנוגדים (124 תיבות או 248 עם החזרה)
- ② פיתוח (127 תיבות)
- ③ רפריזה (127 תיבות)
- ④ קודה (128 תיבות !)

ייחודה של "צורת הסונטה" בפרק זה מתמקד בעיצוב דרמטי של שני נושאים מנוגדים ובסימטריה מובהקת ומפתיעה בין ארבעת החטיבות התוחמות את הפרק (חטיבת הקודה שווה בממדיה לאלה של הפיתוח, ובזאת היא הופכת לחטיבת פיתוח נוספת).

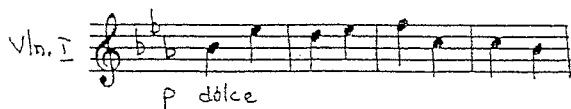
"מוטיב הגורל" הוא אשר מגדיר היטב את משטחי ההתרחשויות הדרמטיות של הפרק ומעניק לו האחדה בשל גילגולו החוזרים, שתי וערב, לכל אחד מרבדיו; הוא מבצבץ מבעד לגוון הצליל, בין אם בתפקיד עיקרי או בתפקיד ליווי, בצלילים גבוהים כבנומכים.

המוטיב בנוי משלושה צלילים קצרים בעלי משך וגבה זהים השואפים אל הרביעי, השונה מהם: טרצה גדולה בירידה על משך המתארך עד תום הפרמטה המעצימה את תחושת ההפתעה בה החל הפרק. המוטיב מושמע בעוצמה חזקה מאד, בכלי קשת ובקלרינטים ובטונליות מינורית.

דוגמאות למוטיב:

הנושא השני, אותו מבשרת תרועת הקרנות, מבוצע בכלי קשת והוא מנוגד למוטיב "הגורל" באופיו הרך, השירתי והרחב, בסולם מז'ורני, בקו מתאר עולה וקשתי ובעוצמתו השקטה. בשונה מהמוטיב הראשון המופיע על פעמה רפה, המלודיה של הנושא השני נפתחת בראשית התבה, על הפעמה המוטעמת:

שני הנושאים שלובים זה בזה באמצעות הגרעין הריתמי הראשוני והעקשן הפועם מסביבם דרך סקוונצות בין קבוצות כלים שונות. עובדה זו מעניקה מן האחדות לשתי ההתרחשויות הצליליות ומניעה אותן במרץ ובכוח.

כאמור, אפשר להבחין בפרק בשתי חטיבות פיתוח דומות במשכן: חטיבת הפיתוח ה"אותנטית", הנמצאת במרכזו של הפרק, והקודה, המשמשת כחטיבת פיתוח נוספת.

חטיבת הפיתוח מושתתת על המוטיב הריתמי הראשי. אמצעי האזכור שלו עולים מן המרקם החיקויי, מהדו-שיח המתנהל בין הכלים השונים ומשינויי הדינמיקה והטמפו. שינויים אלה יוצרים את רגעי הדרמה שבחטיבה זו, השלובה בהסתערויות אינטנסיביות, ואשר זרימתה מתאפיינת, בין השאר, בהתפרצויות עזות.

חטיבת הקודה מציגה שיאים חדשים המבוססים ברובם על מוטיב הגורל והנושא השני של הפרק. אך יחד עם זאת הולך ונרקם בתוכה - בכלי הקשת הגבוהים - חומר תימטי חדש המושתת על מהלך סולם דו מינור אך מצניע בתוכו את האלמנט הכיווני של המוטיב הראשון:

מעקב בעת האזנה:

במעין הפתעה, וללא כל הגד מבשר, נפתח הפרק עם המוטיב הראשון, "מוטיב הגורל", באוניסון של כלי קשת וקלרינטים ובעוצמה מרובה שלאחריה שקט רועם. המוטיב חוזר שנית - בסקוונצה.

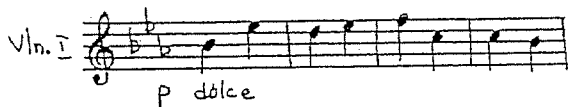
בהמשך "נזרק" המוטיב כבמשחק חרישי ושובב בין הכינורות והויולות עד שהוא נעצר פתאומית על צליל ממושך שלאחריו הפסקה.

הצהרה חגיגית נוספת של המוטיב מובילה אל חטיבה פיתוחית קצרה הבנויה על בסיס הגרעין הראשוני, בתחילה בחיקויים יורדים מכלי הקשת הגבוהים אל הנמוכים ובהמשך בסקוונצות עולות כאשר המוטיב עצמו הולך מצטופף, מצטמצם, מתעבה וצובר אנרגיה.

לאחר הפסקה דרמטית נוספת, מתגלגלת הנוכחות הריתמית של המוטיב לעבר הנושא השני עם בשורת הקרנות ב- *ff*, במעבר לסולם מי במול מז'ור:

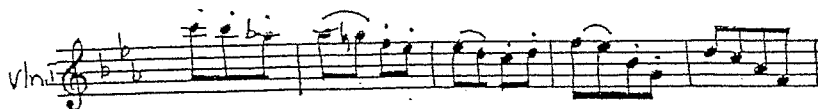
תרועת הקרנות מובילה אל נושא לירי וזמרתי המושמע בעוצמה שקטה על ידי הכינורות, הנענים בקלרינטים ובהליל. ברקע נשמעים הדיו הקצביים של המוטיב הראשי – "מוטיב הגורל".

פרגמנט אחרון מתוך הנושא מתפתח וצובר עוצמה תוך שילובו עם "מוטיב הגורל" המופיע בכלי הקשת הנמוכים:

במלוא נוכחותה משמיעה התזמורת נושא מסכם בקו מתאר יורד המתמזג בהמשכו עם הגרעין הראשוני:

מוטיב הגורל נשמע כציווי ללא עוררין בסולם המקביל (מיס מז'ור) בסוף התצוגה:

התצוגה חוזרת פעם נוספת.

הכרזה נוספת, מתוחה, של "מוטיב הגורל" פותחת את חטיבת הפיתוח.

בהמשך, שוב "נזרק" המוטיב כבמשחק בין הכלים השונים, בעוד כלים אחרים מעשירים את המרקם בקו רך ושירתי הנוגד ומשלים בו בזמן את האופי הפועם של "מוטיב הגורל". הפעם התהליך ממושך הרבה יותר, דינמי יותר, ומוביל, לאחר סדרה של סקוונצות עולות, להתפרצות של התזמורת כולה בשורה של אקורדים עזים.

התרועה שהקדימה את הנושא השני זוכה אף היא לפיתוח נרחב אשר בהמשכו משטח של אקורדים בדו שיח ההולך ונמוג.

דו שיח זה הוא מעין הפוגה לקראת הופעה נוספת של "מוטיב הגורל". הגברה נוספת בעוצמת הנקישות מובילה אל הרפריזה.

את המוטיב הראשי צובע בטהובן ברפריזה בצלילי התזמורת כולה. בהמשך, היא זורמת לדרכה, ונעצרת לרגע קט להשמעת קדנצה קצרצרה של האבוב שגונו המאנפף מעניק לה נימה מלנכולית.

268

מכאן ואילך חטיבת החזרה מתנהלת כסדרה, בשינויים קלים.

מרקם עמוס ופעיל פותח בסערה את חטיבת הקודה, נשען כולו על הריתמוס של "מוטיב הגורל", ונתון לתהליכי פיתוח "ישנים" וחדשים.

תחושת האינטנסיביות במרקם מתבטאת בתחלופה בין דמימות ובין התפרצויות בטוטי על הגרעין הריתמי הבסיסי, עד להסתערות האחרונה של "מוטיב הגורל" המותיר אחריו שובל של הדים בכלי הנשיפה מעץ.

הקדנצות הסופיות מכריזות, חוזר והכרו, את הכוח הטמון במוטיב הבסיסי שכוון את מהות הפרק ואת אופיו.

הצעות לפעילויות:

1. הכרת שני הנושאים והבחנה בהבדלים שביניהם:

Vln. I

Vln. II

p dolce

- רישום התווים של שני הנושאים על הלוח ושירת הנושאים בשמות התווים (סולמיזציה);
- התייחסות אל המאפיינים הבולטים של כל אחד מהם;
- שירת הנושאים על פי סימני העוצמה והטמפו הרשומים בשמות התווים או בהברות ההולמות את אופיים:
לנושא הראשון בעיצור "קשה" למשל פה-פה - פה - פה - פאם - (באות פא דגושה)
לנושא השני - לאחר בשורת הקרנות- בעיצור "רך" למשל לו- לו- ...
- האזנה לשני הנושאים ברצף- זה אחר זה- והתייחסות אל הנשמע על סמך הרשום בתווים; או להפך, הקדמת הכתוב לנשמע;
- דיון מסכם על השונה בין שני הנושאים תוך התייחסות ל-
  - ❖ מאפיינים מוסיקליים
  - ❖ אופי הנושא הנובע מן המאפיינים הללו
  - ❖ התחושות המתעוררות במאזין בעקבות אופיים של הנושאים:

נושא ראשון	נושא שני	
אופי	דרמטי	שירתי ורחב
סולם	מינורי	מזוירי
מלודיה	קו מתאר יורד	קו מתאר עולה וקשתי
מוטיב ריתמי	מוטיב ריתמי חריף, הפותח על פעמה קלה ולו שלושה משכים קצרים המובילים אל צליל ממושך	מקצב הנשען על תנועה אחידה של רבעים ומתחיל על פעמה מוטעמת
עוצמה	עוצמה מאד חזקה	עוצמה שקטה
תזמור	כלי קשת וכלי נשיפה מעץ	כלי קשת בלבד

2. התנסות בשירת מוטיב הגורל "במקהלה" על ההברות "פה-פה-פה-פאס" (באות פה דגושה):
 על פי טמפי שונים ולפי הניצוח של המורה
 על פי ארטיקולציות ועוצמות שונות
 בקבוצות שונות, בכניסות בהפרשי זמן ההולכות ומצטמצמות זו מזו עד ליצירת מרקם דמוי-הטרופוני

3. האזנה מבוקרת:

① האזנה לאקספוזיציה ותגובה בתנועת יד "הדופקת על הדלת" בהשמע "מוטיב הגורל" או הבזקים ממנו הן בתפקיד מרכזי והן בתפקידי ליווי

② האזנה לתצוגה ותגובה על שני הנושאים בשתי קבוצות תלמידים:

❖ קבוצה ראשונה בתנועת "הגורל הדופק בדלת"

❖ קבוצה שנייה בתנועה "המציירת באוויר" את רוחב הנושא השני לפי קו המתאר שלו

• בעקבות הפעילות המוטורית שבוצעה על ידי שתי הקבוצות, עריכת דיון השוואתי של תחושות מתה - רפיון, צפוי - מפתיע.

① האזנה מבוקרת ודיון מעמיק סביב כינוי הנושא הראשי ("הגורלי") ואמצעי ההמחשה המוסיקליים של מושג זה במהלך הפרק כולו: (התלמידים מתבקשים לרשום רשימה של אמצעי המחשה בתחום הרגיסטר, התזמור והגוון, הדינמיקה והטמפו).